ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ԿԱԽԵԹԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ IX ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ X ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Արաբական խալիֆայության Արմինիա ոստիկանության Երկրորդ Արմինիա վարչական շրջանի սահմանները, որի մեջ մտնում էին Գուգարքը, Վիրքը և Կովկասյան լեռների արևմտյան որոշ շրջաններ, հյուսիսում հասնում էին Դարբանդից մինչև Ալանաց դուռը ձգվող սահմանային ամրությունների գոտուն[1]: Ալանաց դռան շրջակայքում էր գտնվում աս-Սանարիա երկիրը (Ծանարների երկիր կամ Ծանարք): Ծանարքը գրավել էր արաբ զորավար Հաբիբ իբն Մասլաման դեռևս VIIդ. կեսերին[2]: Ծանարների երկիրը, հետևաբար նաև Ալանաց դուռը, արաբների կողմից վերջնականապես նվաճվել էր Արմինիայի, Ատրպատականի և Ջազիրայի փոխարքա Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիքի (որոշ ընդմիջումներով փոխարքա է եղել 709-732թթ.[3]) արշավանքի ժամանակ և Ալանաց դռանն արաբների կողմից մշտական կայազոր էր հաստատվել[4]: Դատելով Մովսես Դասխուրանցու հաղորդած մի տեղեկությունից՝ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 714/715թ.: Խոսելով Հայոց ՃԿ թվականին (711թ.) տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին՝ պատմիչը հաղորդում է, որ դրանցից երեք տարի անց Մասլաման ավերեց Դարբանդը և «ելանէր ընդ Վրաց կողմն»[5]: Այդ ժամանակ, մեր կարծիքով, Մասլաման նվաճեց Ծանարների երկիրն ու Ալանաց դուռը: Ճիշտ է, Իբն ալ-Ասիրն Ալանաց դռնով Մասլամայի կատարած մի արշավանք էլ դնում է հիջրայի 110թ. (728-729)[6], սակայն, դա, հավանորեն, պարզապես ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակ արդեն Ալանաց դուռը գտնվում էր արաբական տիրապետության ներքո: Չնայած, որ ծանարները հաճախ էին փորձում թոթափել արաբական լուծը, խալիֆայությունը կարողանում էր կրկին իրեն ենթարկել նրանց[7]: Այսպես, Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր խալիֆայի օրոք (754-775), երբ ծանարներն ապստամբեցին խալիֆայության դեմ, Յազիդ իբն Ուսայդ ոստիկանը (Արմինիայի ոստիկան է եղել երեք անգամ՝ 752-754, 759-769, 775-780թթ.) կրկին խալիֆայությանը ենթարկեց նրանց երկիրը, վերանվաճեց Ալանաց դուռը և այնտեղ բնակեցրեց խալիֆայության դիվանում գրանցված զինվորների[8]:

Ծանարաց երկրի մասին «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը հիշատակում է Սարմատիայի ցեղերին թվարկելիս, նշելով, որ արդոզներից հետո,

դեպի արևելք, «բնակեն Դաջանք, Դուալք, Ծըխոյք, Փուրքա, Ծանարքայ՝ յորում Ալանաց դռան»[9]:

Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Բուղան «դիմեալ գնաց հասանել ի վերայ կողմանց հիւսիսոյ, յերկիրն յորում Ծանակ կոչի. սոքա բնակին յամուրս լեռնականս...: Եւ մօտ առ սոցա կայ լեառն Կաւկասու»[10]:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ Սմբատ Ա արքան ընդլայնեց իր տերության սահմանները «մինչև ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զԾանարս մինչև ցԴռան Ալանաց»[11]:

«Մոքցեվայ Քարթլիսայ»-ը («Վրաց դարձ») Դարիալ կիրճը անվանում է «Ծանարների կիրճ» և հաղորդում, որ պարսիկները Ալանաց դռների պահպանության գործը վստահեցին ծանարներին[12]:

Ըստ Բալազուրիի՝ Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր խալիֆայի օրոք Արմինիայի ոստիկան Յազիդ իբն Ուսայդը (759-769) «նվաճեց Բաբ-Ալլանը...և...ջախջախեց սանարներին»[13]:

Կովկասագետ Վ. Մինորսկին ծանարների մասին գրում է, որ նրանք վրացերեն կոչվում են «ծանար»(ᲭᲐᲜᲐᲠᲗᲘ), քաջ լեռնականներ էին և բնակվում էին Դարիալի լեռնանցքի մոտ, իսկ հետագայում ընդարձակեցին իրենց տիրույթները դեպի արևելք՝ Կախեթ: Ըստ ուսումնասիրողի, Մասուդին՝ նրանց համարելով Շաքքիի հարևանները, շփոթում է նրանց կախեթցիների հետ[14]:

Ս. Երեմյանը ծանարներին տեղադրում է Թերեք գետի ակունքների շրջանում, որը համապատասխանում է ներկայիս Ղազբեկի շրջանին[15]: Ծանարների հար և նման տեղադրություն է տրված նաև վրաց պատմագիտության մեջ[16]: Ծանարաց երկրի այդ տեղադրությունը համապատասխանում է սկզբնաղբյուրների և, մասնավորապես, «Աշխարհացույց»-ի տեղեկություններին:

Հ. Մկրտումյանը, որ զբաղվել է Կախեթի իշխանության VIII-XIդդ. պատմության ուսումնասիրությամբ, այն եզրակացության է եկել, որ Տփղիսի ամիրաները VIIIդ. վերջին և IXդ. սկզբին իրենց կողմն էին քաշել ծանարներին՝ վերջիններիս և նրանց հարևան ու դաշնակից լեռնական ցեղերին հանձնելով Ալանաց դռան և այդ դռնով անցնող ճանապարհի (իմա՝ Ռազմա-վիրական ճանապարհ) վերահսկողությունն ու պաշտպանությունը, ըստ որում Ալանաց դռանը և ճանապարհի շրջակայքում տեղակայված արաբական կայազորները պետք է վերացվեին՝ փոխարինվելով ծանարական և նրանց դաշնակից ցեղերի կայազորներով[17]: Ըստ հեղինակի՝ դատելով վրացական և հայկական հեղինակների որոշ երկիմաստ տեղեկություններից, Տփղիսի ամիրաներն օգտագործում էին նաև գարդաբանցիների զինական ուժերը, իսկ գարդաբանցիները բնակվում էին ներկայիս Վրաստանի հանրապետության Գարդաբանի շրջանում՝ Տփղիսից հարավ[18]: Ճիշտ է Հ.Մկրտումյանը, երբ այն տեսակետն է հայտնում, որ հավանաբար արդեն նախքան արաբական արշավանքները Կախեթում սկսվել էր տարբեր ցեղերի միավորման գործընթացն առավել հզոր ծանարների գերիշխանության ներքո: Արդեն VIIIդ. 70-ական թթ., երբ ծանարները պայքարում էին արաբ զորավար Ամիր իբն Իսմայիլ ալ-Հարիսիի դեմ, Կախեթն իրենից ներկայացնում էր տեղի ցեղերի

միություն՝ ծանարների գլխավորությամբ[19]: Կախեթի իշխանական տոհմի հիմնադիր Գրիգոլը (787-827) ծանար էր: Նա տիրեց Արագվի գետի հովտի մի մասին[20]: Դրանով նա իր ձեռքը վերցրեց ռազմա-վիրական ճանապարհի վերահսկողությունը: Նրան հաջողվեց իր ենթակայության ներքո առնել նաև Գարդաբանը, որ դրանից հետո մաս էր կազմում Կախեթի քորեպիսկոպոսության: Այդ ամենի հետևանքով Տփղիսի ամիրայության տարածքը խիստ կրճատվեց, Տփղիսի ամիրաները վերածվեցին հասարակ ավատատերերի, իսկ ամիրայությունը՝ քաղաք-պետության[21]:

Պետք է նշել, որ Կախեթի իշխանության հետ միաժամանակ Այսրկովկասում VIIIդ. վերջին առաջացավ նաև Ափխազական իշխանությունը, որը հետագայում դարձավ թագավորություն: Նույն դարի վերջերին և հատկապես IXդ. սկզբներին կազմավորվեց և աստիճանաբար ուժեղացավ Կղարջքի Բագրատունիների կյուրոպաղատությունը: Կախեթի իշխանությունը, Կղարջքի կյուրոպաղատությունը և Ափխազական թագավորությունը, ինչպես նաև Տփղիսի ամիրայությունը, VIIIդ. վերջին պայքար են սկսում Կենտրոնական Վիրքի (Շիդա կամ Ներքին Քարթլի) հողերին տիրելու համար: Ըստ «Վրաց տարեգրության»՝ Կախեթի իշխան Գրիգոլը նվաճում է Կենտրոնական Վիրքի հողերի մի զգալի մասը՝ ձեռք գցելով Քսանի գետի հովիտը, այսինքն՝ Կենտրոնական Վիրքի արևելյան հատվածը, որտեղով անցնում էր ռազմա-վիրական ճանապարհը: Այդ ժամանակ նրա դեմ հանդես եկավ Կղարջքի կյուրոպաղատ Աշոտ Բագրատունին (786-826)՝ իր փեսա, Ափխազական թագավոր Թեոդոս Բ-ի (798-825) օգնությամբ: Գրիգոլին օգնության եկան մթիուլները կամ այն լեռնականները, որոնք բնակվում էին Դուշեթի շրջանում՝ փշավներից և խևսուրներից արևմուտք, Փշավյան Արագվի գետի կիրճում և Իորի գետի վերնագավառում,[22] և Տփղիսի ամիրան[23]: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Քսանի գետի հովտում և ավարտվեց Գրիգոլի պարտությամբ, որ ստիպված եղավ նահանջել գետի մյուս ափը: Ինչպես նշում է «Վրաց տարեգրություն»-ը, Աշոտ կյուրոպաղատը զբաղեցրեց Վիրքի՝ մինչև Քսանի գետն ընկած հողերը[24]: Հարկ է նշել, որ Քսանի գետի հովտին տիրելը Կախեթի քորեպիսկոպոսության համար ուներ կարևոր նշանակություն: Այդպիսով նրա հսկողության տակ էին անցնում ինչպես Պարտավ-Տփղիս-Ալանաց դուռ-Հյուսիսային Կովկաս առևտրական մեծ ճանապարհը, այնպես էլ Ալազան, Իորի և Արագվի գետերի հովիտներով անցնող առևտրական ճանապարհները: Սակայն, ինչպես տեսանք, Գրիգոլին հաջողվեց միայն պահպանել Քսանի գետի ձախափնյակը:

827թ. Գրիգոլի մահից հետո, հավանաբար Տփղիսի ամիրայի օգնությամբ, Կախեթում իշխանությունն անցավ գարդաբանյան Դոնաուրի իշխանական տանը: «Վրաց տարեգրություն»-ը հաղորդում է. «գարդաբանցիները...քորեպիսկոպոս ընտրեցին Դաչիին (կամ Վաչեին[25]), որ Քվաբուլու որդի Իոանի որդին էր, իսկ նրանից հետո քորեպիսկոպոս դարձրեցին Սամուել Դոնաուրիին»[26]:

Սամուել Դոնաուրիի (839-861) մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա եղբայր Գաբրիել Դոնաուրիին (861-881)[27]: Այնուհետև, ըստ «Վրաց տարեգրու-

թյան» «հզորացավ քորեպիսկոպոս Փաղլան և իրեն ենթարկեց գարդաբանցիներին»[28]:

Ահա՛, Կախեթի իշխանության պատմության հենց այս ժամանակաշրջանն է, որ հատկապես հետաքրքրություն է ներկայացնում մեր ուսումնասիրության համար:

IXդ. առաջին կեսին Երկրորդ Արմինիայում տեղի էին ունենում կարևոր իրադարձություններ: Տփղիսի ամիրաները աստիճանաբար դադարում են ենթարկվել խալիֆայության գերիշխանությանը: Ալ-Մամուն խալիֆան (813-833) Տփղիսի անհնազանդ Իսմայիլ իբն Շուայբ ամիրային (809-813) փոխարինում է Մուհամմադ իբն Աթաբ ամիրայով (813-830): Վերջինս 829-830թ. ծանարների աջակցությամբ ապստամբում է խալիֆայի իշխանության դեմ[29]: Ապստամբության ճնշման նպատակով խալիֆան ուղարկում է Աբդ ալ-Ալա իբն Սհմադ զորավարին, որին Տփղիսի ամիրայի և ծանարների միացյալ զորքը պարտության է մատնում: Հետևում է Խալիդ իբն Յազիդ աշ-Շայբանի ոստիկանի (829-832) արշավանքը Տփղիսի վրա: Ըստ Յակուբիի՝ Տփղիսի ամիրան մեղայականով ներկայացավ Շայբանի զորավարին: Վերջինիս հետ ծանր պայմաններով հաշտության պայմանագիր կնքեցին նաև ծանարները[30]: Սակայն Կախեթի իշխանության մեջ մտնող գարդաբանցիները չհետևեցին ծանարների օրինակին, այլ Սամուել քորեպիսկոպոսի գլխավորությամբ ճակատամարտ տվեցին նրան Գավազի (Գավազնի՞) բնակավայրի[31] մոտակայքում և պարտության մատնեցին[32]:

829-830 և 833թթ. Տփղիսի ամիրան Ալի իբն Շուայբն էր[33]: «Իբն Շուաբ» անվանումից Հ. Մկրտումյանը բխեցնում է, որ դա Տփղիսի նոր ամիրայական տան անունն էր, որ իրենից ներկայացնում էր պարսկական տիրապետության շրջանում Տփղիսում տիրող «շահապ»-ների տան շառավիղներին[34]:

Մեր հետազոտության համաձայն, Տփղիսի ամիրայական տունն արաբական աղբյուրներում կոչվում է «Շուայբ» (և ոչ թե Շուաբ): Յակուբին, խոսելով այն մասին, թե Ամին խալիֆան Արմինիայի ոստիկան է կարգում Ասադ իբն Յազիդ իբն Մազյադին (809-811), պատմում է, որ այդ ժամանակ Երկրորդ Արմինիայի տարբեր շրջանների տիրում էին Յահյա իբն Սայիդը և Իսմայիլ իբն Շուայբը[35]: Իսմայիլ իբն Շուայբի մասին Վ. Մինորսկին այն կարծիքն է հայտնում, թե նա ազգական էր Օմայաններին[36]: Սակայն, հազիվ թե դա ճիշտ է, քանի որ Յակուբին նրա մասին հաղորդում է, թե նա Մրվան իբն Մուհամմադի ազատագրած ստրուկն էր[37]: Մեր կարծիքով, Շուայբ անվանումը[38] (شعيب, ամենայն հավանականությամբ, شعب (հոգն. شعوب) - ժողովուրդ բառից) այդ տանը տրվել է՝ նկատի ունենալով նրա հասարակ ծագումը[39]:

Արաբական այդ ամիրայական տունը Թիֆլիսում իշխեց ընդհուպ մինչև Բուղայի արշավանքը, երբ այդ տան ներկայացուցիչ Իսհակ (Սահակ) իբն Իսմայիլ իբն Շուայբն ապստամբեց խալիֆայության դեմ, սակայն ծանր հարված ստացավ և մահապատժի ենթարկվեց[40]: Տփղիսի հաջորդ ամիրան՝ Մուհամմադը, արդեն պատկանում էր Շայբանիների տանը[41]:

ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Ալի իբն Շուայբին փոխարինեց Իսմայիլ իբն Շուայբի որդի Իսհակ իբն Իսմայիլ իբն Շուայբը (833-853): Վերջինս աչքի ընկավ խալիֆայությունից անկախանալուն ուղղված լայն գործունեությամբ, որին նպաստեցին նաև խալիֆայության թուլացումն ու տեղերում հուժկու ապստամբությունները: Նա ի սկզբանե դադարեց խալիֆաներին ենթարկվել և նրանց գանձարան հարկ մուծել[42]: Նրա դեմ արշավեց նույն Խալիդ իբն Յազիդ աշ-Շայբանին, որը Զավախքի Խոզաբիր գյուղում սպանվեց[43]: Եղավ մի պահ, երբ ալ-Մամուն խալիֆան Հուսայն իբն Ալիի միջոցով ստիպեց Իսհակին վճարել հարկերը: Մութասիմ խալիֆայի օրոք (833-842) արդեն Իսհակը դաշնակցում էր Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն Խալիդի հետ ծանարների դեմ[44]: Բայց շուտով իրավիճակը փոխվեց, և ոստիկանը ստիպված պայքար էր մղում դաշնակցած Իսհակի և ծանարների դեմ[45]:

Երբ Մուհամմադ իբն Խալիդը շարժվում էր Իսհակի դեմ, նրան միացավ Կղարջքի կյուրոպաղատ Բագարատը (826-876), որն Աշոտ կյուրոպաղատի որդին էր: Դրա դիմաց նա Արմինիայի ոստիկանից ստացավ Շիդա (Ներքին) Քարլին կամ Կենտրոնական Վիրքը[46]: Իրադարձությունների այդպիսի ընթացքից բխում է, որ Կղարջքի կյուրոպաղատները պետք է փորձեին անցնել Քսանի գետը, որի հետևանքով Մուհամմադ իբն Խալիդի և նրա դաշնակիցների դեմ ելած Իսհակին օգնության են գալիս Կախեթի իշխանության ուժերը[47]: Պետք է նշել, որ Կենտրոնական Վիրքի հանձնումը Բագարատին զուտ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ այն դեռ պետք էր նվաճել: Ինչպես տեսանք, Կենտրոնական Վիրքի մի հատվածին՝ մինչև Քսանի գետ, տիրում էր Կախեթի քորեպիսկոպոսը: Բախումը կողմերից ոչ մեկին զգալի հաջողություններ չբերեց, միայն Արմինիայի ոստիկանին հաջողվեց գրավել Ուփլիսցխեն, որ Շիդա Քարթլիի կենտրոնն էր[48]: Ըստ Յակուբիի՝ արաբները փախուստի են մատնել Իսհակին[49]:

Մուտավաքքիլ խալիֆան (847-861) Արմինիայի տարբեր մասերում ծագած ապստամբությունները ճնշելու նպատակով 852թ. ուղարկում է Բուղա զորավարին մեծ բանակով: Հայաստանը հրի և սրի մատնելուց հետո, Բուղան 853թ. գնաց Տփղիսի ուղղությամբ: Քաղաքը գրավվում է գրոհով, որից հետո Իսհակը մահապատժի է ենթարկվում[50]:

Այս ժամանակ Կախեթում կրկին մեծանում էր ծանարական քորեպիսկոպոսական տան ազդեցությունը: Ըստ «Վրաց տարեգրության» Բուղայի զորքերի վրա հարձակում են գործում գարդաբանցիները՝ Սամուել Դոնաուրիի գլխավորությամբ, որի հետևանքով Բուղայի զորքերը փոխում են արշավանքի ուղղությունը և շարժվում Տփղիսից դեպի հյուսիս, մթիուլ-լեռնականներից պատանդ վերցնում 300 մարդու, հասնում ցխավատների երկիր և ցանկանում անցնել Ալանաց դռնով: Հայոց իշխան Աբուլ-Աբասը (իմա՛ Հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունի (824-855)) և Կղարջքի Աշոտ կյուրոպաղատի որդի Գուարամը ցուցում տվեցին մթիուլներին (լեռնականներին) դիմադրել Բուղայի զորքերին, որոնք պարտություն կրեցին[51]: Հետաքրքրականն այն է, որ Սմբատ Բագրատունին, որ ուղեկցում էր Բուղային[52], փաստորեն գաղտնի կերպով Արմինիայի

իշխաններին մղում էր Բուղայի զորքերի դեմ պայքարելու, որի պատճառով գերեվարվում է Սամառա, որտեղ էլ կնքում է իր մահկանացուն[53]:

Ինչպես տեսանք, Կախեթում 881թ. իշխանության եկավ Փադլան (881-893): Նա Արևմանելի տոհմից էր: Նրա օրոք Կախեթի իշխանության կենտրոնը Բոչորմայից տեղափոխվեց Բոդոջի[54]: Իսկ Փադլային փոխարինեց Կվիրիկե Ա-ն (893-918):

Ահա հենց վերջիններիս օրոք է, որ Այսրկովկասում իրենց տիրապետության հաստատման համար պայքար են սկսում հայ Բագրատունիները: Աշոտ իշխանաց իշխան Բագրատունին (հետագայում թագավոր) և նրանից հետո նրա որդի Սմբատ Ա-ն նվաճում են Ալանաց դուռը: Հայտնի է, որ Ալանաց դուռը գտնվում էր Ծանարքում: Այստեղից էլ բխում է հայոց տիրակալների և Կախեթի իշխանության հարաբերությունների սերտացումը:

Ուշագրավ է Ն.Ադոնցի տեսակետը Կախեթի իշխանական տան ծագման վերաբերյալ: Իր «Բագրատունյաց փառքը» աշխատության մեջ մեծանուն գիտնականն այն համոզմունքն է հայտնում, որ քրիստոնեացած Ծանարքի հոգևոր տերերը համարվել են եպիսկոպոսներ կամ քորեպիսկոպոսներ Գարդմանի (իմա՝ Գարդաբան) աթոռի և պահպանել են այդ կոչումն անգամ այն ժամանակ, երբ հոգևոր իշխանությունն աստիճանաբար վերափոխվել է աշխարհիկ իշխանության: Այդ իսկ պատճառով վրաց մոտ Ծանարաց երկիրը հայտնի է Գարդաբան անունով: Ըստ նրա՝ Գարդաբանը վրացականացված տարբերակն է հայկական Գարդմանի և գործ է ածվել կրկնակի իմաստով՝ նշանակելով բուն Գարդման (ըստ ուսումնասիրողի՝ բուն Գարդմանի արևմտյան մասը, որ հարում էր Բերդուջ գետին) և Ծանարաց աշխարհ իմաստով: Գրիգոլից հետո առաջին քորեպիսկոպոսը Դաչին էր կամ Վաչեն[55], որ գարդաբանցիների կողմից ընտրվեց 827թ.: Նրան հաջորդեցին Սամուել և Գաբրիել քորեպիսկոպոսները մինչև 881թ.: Հետո ոմն Գաբլուց (Գաբուլոց), որ Տփղիսի Սահակ ամիրայի ազգականն էր և հայոց Աշոտ Ա թագավորի հորեղբորորդին, տիրեց Գարդաբանին[56]: Ն. Ադոնցը նկատում է, որ եթե Գաբլուցը մահմեդական Սահակի ազգականն էր, ապա նա չէր կարող Աշոտ Ա-ի հորեղբորորդին լինել: Սրան փոխարինեց Փադլա Արևմանելին: Պարտավի 707թ. ժողովին մասնակցում էր Թեոդորոս Վստամ Արևմանյան իշխանը[56ա]: Այստեղից էլ ուսումնասիրողը եզրակացնում է Արևմանելի և Արևմանյան անվանումների ազգակցությունը: Նշելով, որ Փադլայից հետո իշխեցին Կորիկե կամ Կվիրիկե (893-918) և Փադլա (918-929) քորեպիսկոպոսները՝ Ն. Ադոնցը մատնանշում է նրանց ծագման անհայտ լինելը: Կորիկե Գ-ի (1010-1039) քույրն ամուսնացած էր Կյուրիկյան թագավոր Դավիթ Անհողինի հետ, և վերջինիս որդին քեռու մահվանից հետո ժառանգեց նրա իշխանությունը: Ն. Ադոնցը ցույց է տալիս, որ վրաց աղբյուրի տեղեկություններում կա շփոթություն Կախեթի և Գարդաբանի մեջ: Նա հենվում է Իբն Հաուկալի տեղեկության վրա, ըստ որի՝ 950թ. մոտերքը Գարդաբանի քորեպիսկոպոսը Սենիքերիմն էր[57], բայց հայտնի է, որ միևնույն ժամանակ իշխում էր նաև Կորիկե Բ-ն: Վերջինս, ըստ ուսումնասիրողի, իսկապես Կախեթի իշխանն էր, որ գրավել կամ ժառանգել էր Գար-

դաքանը, սակայն 950թ. մոտերքը Գարդաբանն ապստամբեց և Սմբուքծիոնը դարձավ քորեպիսկոպոս Գարդաբանում: Այնուհետև 958թ. եկեղեցական ժողովի մասնակիցներից Գուրգեն Արևելից իշխանին (ըստ Անանիա կաթողիկոսի) Ն. Ադոնցը նույնացնում է Կյուրիկե Բ-ի հետ, որից էլ բխում է նրա հայ ազգությունը: Այնուհետև բխեցվում է նաև այն, որ Կախեթում հայկական իշխանական տոհմը սկսել էր իշխել Կյուրիկե Ա-ից (893-918) սկսած: Ուստի և Կյուրիկե Գ-ի ժառանգության անցումը Դավիթ Անհողինի որդի Գագիկին միանգամայն բնական է դիտվում: Հեղինակը միանգամայն դիպուկ դիտարկում է, որ Այսրկովկասյան երկրներում հայկական ազդեցությունը հզորացավ Սմբատ Ա-ի օրոք, ուստի և պատահական չէ, որ հենց նրա թագավորության ժամանակ՝ 893թ., Կախեթում իշխանության եկան նրա տոհմակիցները, այսինքն՝ Բագրատունիները[58]:

Մենք միանգամայն հավանական ենք համարում Ն. Ադոնցի տեսակետն այն մասին, որ Կախեթի քորեպիսկոպոսները՝ սկսյալ Կվիրիկե կամ Կյուրիկե Ա-ից ազգությամբ հայ են եղել: Անվանի գիտնականի կողմից Կվիրիկե-Կյուրիկե-Կորիկե անվանաձևի նույնացումը Գուրգենին ևս ստույգ է: Հայտնի է, որ Xդ. ստեղծվել էր Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը Գուրգեն Բագրատունու գլխավորությամբ: Հետագայում թագավորությունը հաճախ կոչվում է նաև Կյուրիկյան թագավորություն: «Կյուրիկ»-ը Գուրգեն անվան տեղական արտասանությունն էր[59]: Այստեղից էլ կարելի է բխեցնել, որ մեկ այլ Բագրատունի իշխան՝ Կախեթի քորեպիսկոպոսը, կրում էր Գուրգեն անունը, որ գուցե, նույնպես տեղական արտասանությամբ, վերածվել էր Կյուրիկեի, իսկ հետագայում՝ Կվիրիկեի: Զարգացնելով անվանի հայագետի տեսակետը՝ նշենք, որ ինչպես տեսանք Կախեթում Կվիրիկե Ա-ից առաջ իշխանության եկավ Փադլան (881-893): Նա Արևմանելի տոհմից էր: Նրա օրոք Կախեթի իշխանության կենտրոնը Բոչորմայից տեղափոխվեց Բոդոջի: Այսինքն՝ Փադլայով Կախեթում իշխանական տոհմ է փոխվել, ըստ որում՝ գարդաբանյան տոհմից քորեպիսկոպոսությունն անցել է ծանարական տոհմին՝ Արևմանելի անունով: Այն, որ «Արևմանել»-ին և «Արևմանյան»-ը նույնական են, կարծում ենք, որևէ կասկած չի հարուցում: Լրացնելով Ն. Ադոնցի տեսակետն այն մասին, որ Կվիրիկե Ա-ից սկսած հայերն են իշխանության գալիս Կախեթում, նշենք, որ դա, փաստորեն, տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի թագավորության տարիներից առաջ՝ Փադլա Արևմանելիից սկսած: Դեռ ավելին, եթե հաշվի առնենք Ն. Ադոնցի վերոբերյալ այն տեղեկությունը՝ քաղված վրացական աղբյուրից, թե 881թ. քորեպիսկոպոս է դարձել ոմն Գաբուլոց, որ հիշատակվում է որպես Աշոտ Ա-ի հորեղբորորդի, ակնհայտ կդառնա, որ այնտեղ մենք տեսնում ենք Կախեթում Բագրատունիների հաստատման արձագանքը: Մեր կարծիքով հենց այդ պատճառով Վախուշտի Բագրատիոնին Գաբուլոցին բոլորովին չի հիշատակում: Փաստորեն «Արևմանելի» անվանումը կրում էին Կախեթի Բագրատունիները: Այդ անունը սիրբագրելի է «Արմանելի»-ի կամ «Արևմանյան»-«Արմանյան»-ի, որ ոչ այլ ինչ է, բայց եթե հայկական «Հայկազյան» անունը: Կախեթում Բագրատունիների հաստատումն իրականացվել է Աշոտ իշխանաց իշխան Բագրատունու աջակցությամբ և կամքով: Գաբուլոց

Բագրատունին կարճ իշխեց: Նույն թվականին նա խաբեությամբ գերվեց Կղարջքի Բագրատունիներից Աշոտի որդի Գոռամի կողմից և ուղարկվեց Բյուզանդիա[60]: Նրան փոխարինեց հավանաբար նրա որդին կամ ազգականը՝ Փադլան: Ըստ «Վրաց տարեգրության» հենց այդ ժամանակ պայքար սկսվեց հայերի և ափխազների միջև Վիրքը նվաճելու համար[61]: Սկսված պայքարի սկզբում՝ 881թ. Կղարջքի Բագրատունիներից Նասրայի կողմից սպանվեց Կղարջքի Դավիթ կյուրոպաղատը[62], որ դրդեց Արմինիայի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն անցնել վճռական գործողությունների: Նա արշավանքի ելավ ափխազների, ալանների և Նասրա Բագրատունու կազմած դաշինքի դեմ, և այդ ժամանակ արդեն նրա հետ էին Կղարջքի Դավիթ իշխանի որդի Ատրներսեհը և Թռեղքի իշխան Լիպարիտ Բաղվիվաշը[63]: Արշավանքի հաջող ավարտից հետո, բավական ժամանակ անց, արդեն իր մահվանից առաջ՝ 889 կամ 890 թ., Աշոտ Ա-ն «դնէ իշխան Վրաց զքեռորդի իւր», այսինքն՝ Ատրներսեհ Բագրատունուն, որը հետագայում Սմբատ Ա-ից թագ ստացավ[64]: Այսինքն՝ 881թ. Աշոտ Բագրատունին վճռական հաղթանակի էր հասել Այսրկովկասում՝ իրեն ենթարկելով տեղի գրեթե բոլոր իշխաններին և Ափխազական թագավորին: Կախեթում զարդաբանյան հարստության փոխարինումը Արևմանելի հայկական տոհմով հենց 881թ. կարևոր հետևություններ է ծնում: «Վրաց տարեգրության» համաձայն, երբ հայկական բանակը՝ հպատակ իշխանների զորակցությամբ ջախջախեց վերոհիշյալ դաշինքի ուժերին, հենց այդ ժամանակ «Քորեպիսկոպոս Փադլան հզորացավ և ենթարկեց զարդաբանցիներին», մի բան, որ չէր հաջողվել Գաբուլոցին: Կարելի է եզրակացնել, որ հայկական բանակին աջակցող այսրկովկասյան հպատակ իշխանների ցանկում, ինչպես նաև հակառակորդ դաշինքի մեջ Կախեթի քորեպիսկոպոսի անվան չհիշատակվելու փաստը ցույց է տալիս, որ նա չեզոք դիրք էր զբաղեցրել, որի հետևանքով հաղթանակած Աշոտը, որ գերիշխանության էր հասել Այսրկովկասի մեծագույն մասում, հատուկ ուշադրություն էր դարձնելու Կախեթին, մանավանդ, որ այդ իշխանությունն իր կազմում ընդգրկում էր կարևորագույն նշանակություն ունեցող Ալանաց դուռը: Հենց այդ «հատուկ ուշադրության» հետևանքն էր Կախեթում Արևմանելիների հայկական տոհմի գերիշխանության հաստատումը: Վախուշտի Բագրատիոնին պահպանել է մի կարևոր հաղորդում, որ բավական անհասկանալի է թվում առանց վերոհիշյալ պարզաբանման: Պատմելով այն մասին, որ Սամուելից հետո քորեպիսկոպոս դարձավ Գաբրիել Դոնաուրին, պատմիչն ի մասնավորի տեղեկացնում է. «Նրանից խլեցին Գարդաբանը: Եվ դրանից հետո մեռավ 881թ....»[65]: Այնուհետև՝ «կորիկոզ դարձավ Ֆադալա Արևմանելին...: Նա կրկին գրավեց Գարդաբանը»[66]: Նախ անհայտ է մնում, թե ո՞վ խլեց Գարդաբանը Գաբրիելից: Հետո՝ «Վրաց տարեգրություն»-ը, որ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում այդ տարիներին տեղի ունեցած դեպքերի մասին, այդ անցքի մասին լռում է: Վախուշտին հավանաբար օգտվել է մեզ անհայտ այլ աղբյուրից: Այսպես թե այնպես, մեր համոզմամբ, 881թ. ջախջախելով Ափխազական թագավորի ստեղծած դաշինքը, Աշոտ Բագրատունին, ինչպես մենք վերևում ցույց տվեցինք, ուշադրությունը

բևեռեց Կախեթի վրա: Պարզ է դառնում, որ Գարդաբանը, այսինքն՝ Գաբրիելի հիմնական հենարանը, քանի որ նա գարդաբանյան տոհմից էր, նվաճել է Այսրկովկասի իշխանաց իշխանը: Թերևս Գաբրիելի մահն էլ կապված է Գարդաբան հայկական զորքերի ներխուժման հետ: Պատահական չէ, որ հաջորդ քորեպիսկոպոսը՝ Փաղլան, «կրկին գրավեց» (իմա՝ ետ ստացավ) Գարդաբանը:

Այն, որ Աշոտ Բագրատունուց սկսած Կախեթը ենթարկված էր հայոց թագավորի գերիշխանությանն ընդհուպ մինչև Սմբատ Ա-ի մահը, ցույց է տալիս հետևյալ իրողությունը: 914թ. ըստ «Վրաց տարեգրության» Ատրպատականի բանակը Յուսուփի գլխավորությամբ ներխուժեց Հայաստան, ասպատակեց երկիրը: Այնուհետև հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն ինքնակամ գերի հանձնվեց և սպանվեց: Յուսուփի բանակն անցավ Վիրք, մտավ Տփղիս, որտեղից էլ անցավ Կախեթ: Ուշարմա ամրոցն ընկավ երկարատև պաշարումից հետո, իսկ այնուհետև արաբները գրավեցին Բոչորման: Կվիրիկե Ա-ն հաշտության բանակցություններ սկսեց արաբների հետ[67]: Այսինքն՝ Կախեթի քորեպիսկոպոսը պայքարեց Յուսուփի դեմ մինչև Սմբատ Ա-ի մահը:

Ինչ վերաբերում է Ն. Ադոնցի մատնանշած փաստին, թե պատահական չէր Կախեթի իշխանության ժառանգումը Կյուրիկյան Դավիթ Անհողինի որդու կողմից, մեզ նույնպես այն համոզմանն է բերում, որ Արևմանելիները կամ Բագրատունիներ էին, կամ էլ նրանց ազգականները: Այսինքն՝ մեր կարծիքով, Արևմանելի էին նաև Կվիրիկե Ա-ն և նրա հետնորդները, որ և հաստատում է Վախուշտի Բագրատիոնին[68]:

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ն. Ադոնցի ևս մեկ կարևոր բացահայտմանը: Մեջ բերելով Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ ի թիվս այլ երկրների և ժողովուրդների, Սմբատ Ա-ն նվաճեց նաև «ցԳուգարացիս եւ զԾանարս մինչև ցԴուռն Ալանաց», ուսումնասիրողը մեջ է բերում նաև 1673թ. թվագրված հունական մի ձեռագիր, որտեղ ասված է.«Կան Հակոբիկներ, ուր նրանք կոչվում են Խևսուրք, կա նաև մի ուրիշ ցեղ, որ կոչվում է Թուշք, որոնք կաթուղիկե քրիստոնյայք են: Հայտնի է մեկ այլ ցեղ, որ կոչվում է Դիդոյք և մի ուրիշը, որ կոչվում է Քիսաք»[69]: Այդտեղ հիշատակված ցեղերը ներկայումս էլ ապրում են նախկին Ծանարքի զբաղեցրած տարածքի հարևանությամբ: Հակովբիկ էր կոչվում հակաեստորական և հակաքաղկեդոնական Ասորական եկեղեցին, որ դավանաբանական խնդիրներում գաղափարակից է հայկական եկեղեցուն: Խևսուրք[70]-հակոբիկներ ասելով, ըստ հեղինակի, ի նկատի չեն առնված VIIIդ. սկզբին Կամբեճան գաղթած հակովբիկները, քանի որ եթե անգամ նրանց մի հատվածը ապաստան գտած լիներ Ծանարքում և Դաղստանի լեռներում, ապա դժվար թե այդպիսի չնչին մի բեկոր կարողանար իր ինքնուրույնությունը պահպանել մինչև XVIդ.: Ըստ Ն.Ադոնցի, այստեղ խոսքը վերաբերում է հայկական եկեղեցուն, իսկ դա այլ բան չի նշանակում, քան հին հայ գաղթականությունը, որ հասել է մինչև Կովկասյան լեռներ, ձուլվել է տեղական ցեղերի, ի մասնավորի, խևսուրների հետ, բայց պահել իր կրոնական ինքնությունը[71]: Այսպիսով պարզվում է, որ Ծանարքի հարևանությամբ ապրող

հայկական տարրը վճռական ազդեցություն ուներ Կախեթի իշխանության քաղաքական կյանքում: Այստեղից էլ կարելի է եզրակացնել, որ Խևսուրքը նույնպես մաս էր կազմում Կախեթի քորեպիսկոպոսության:

«Քորեպիսկոպոս» կոչումի մասին Հ.Մկրտումյանը նշում է, որ այն հավանաբար Ալանաց դռան շրջանի ժառանգական կառավարչի ծանարների ցեղապետի տիտղոսն էր, իսկ հետագայում դառնում է Կախեթի իշխանի հորջորջում: Վրացական աղբյուրներում այն հանդիպում է «քորեպիսկոպոս» կամ «քորիկոզ» ձևով: Վերջինը Մասուդու երկում հանդիպում է «քարասքուս» ձևով[72], իսկ հայկական աղբյուրներում՝ «քորեպիսկոպոս» կամ «մեծ քորեպիսկոպոս» տարբերակներով[73]: Նեղ իմաստով քորեպիսկոպոս կնշանակի թեմի կառավարման գործում եպիսկոպոսի տեղակալ կամ օգնական, սակայն ժամանակի ընթացքում այն դառնում է Կախեթի տիրակալի տիտղոս[74]:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը տարածքային պայքար էր մղում միայն արևմուտքում, իսկ արևելքում, որտեղ կազմավորվել էր Շաքե-Կամբեճանի իշխանությունը, սկզբնաղբյուրները որևէ դեպք կամ դիպված կապված սահմանների փոփոխության հետ չեն հիշատակում: Միայն Սմբատ Ա-ից հետո է, որ Կախեթի իշխանները սկսում են ուշադրություն դարձնել Շաքեի թագավորությանը վերջինիս Ատրներսեհ թագավորի օրոք: Վախուշտի Բագրատիոնին հավաստում է, որ X դ. առաջին կեսին (սկսած 910թ.) Հերեթում իշխում էր Ատրներսեհը, որը, սակայն, Կախեթի իշխանության և Տփղիսի ամիրայի թշնամական գործողությունների հետևանքով վախից իրեն այլևս թագավոր չէր կոչում: Կախեթի Կվիրիկե իշխանը 915 թ. կազմակերպեց Աբխազիայի թագավոր Կոստանդինի արշավանքն Ատրներսեհի թագավորության դեմ: Արշավանքը զգալի արդյունքներ չտվեց, և նրանք հաշտություն կնքեցին[75]:

Տարածքային առումով VIIIդ. վերջին Կախեթի տարածքում ստեղծված քորեպիսկոպոսությունը սկզբնապես ընդգրկում էր միայն Ծանարքը և հարևան ցեղերին, սակայն երբ հակաարաբական շարժման մեջ ընդգրկվեցին նախապես Տփղիսի ամիրայության մեջ մտնող և Կախեթի հարթավայրային մասում՝ Տփղիսից արևելք բնակվող գարդաբանցիները, հակաարաբական շարժումը հանգեցրեց Կուր գետի՝ Տփղիսից արևելք գտնվող հատվածից մինչև Ալանաց դուռն ընկած տարածքներն ընդգրկող միասնական Կախեթի քորեպիսկոպոսության կազմավորմանը: Սկզբնապես, ինչպես տեսանք, գարդաբանցիներն այնքան հաջող ներգրավվեցին այդ շարժման մեջ, որ սկսեցին վճռական դեր խաղալ քորեպիսկոպոսության կյանքում և նույնիսկ նրանց ներկայացուցիչները դարձան Կախեթի քորեպիսկոպոսներ:

Խնդրո առարկա շրջանում Կախեթի քորեպիսկոպոսությունը Տփղիսի ամիրայությանը սահմանակցում էր ներկայիս Գարդաբան քաղաքից հյուսիս սկզբնավորվող Քարթլիի և Կախեթի լեռնաշղթաների հարավային ճյուղավորումներով և Գոմբորի լեռնաշղթայի կենտրոնական հատվածի հարավային ճյուղավորումներով, իսկ Տփղիս քաղաքից հյուսիս՝ Կուր գետով: Շիդա Քարթլիի իշխանու-

թյունների հետ Կախեթի քորեպիսկոպոսության արևմտյան սահմանագիծն անցնում էր սկզբնապես Քսան գետով, իսկ այնուհետև՝ Քսան և Արագվի գետերի ջրբաժանով, այսինքն՝ Գուդամակարի լեռնաշղթայով: Այնուհետև սահմանագիծը թեքվում էր արևմուտք և Մթիուլեթի լեռնաշղթայի ջրբաժանով Արագվի գետի ակունքների շրջանում հասնում մինչև Գուդիսի լեռնաշղթան, որի ջրբաժանով շարժվում էր մինչև Զավա քաղաքից հյուսիս սկզբնավորվող լեռնաբազուկը: Վերջինիս ջրբաժանով սահմանագիծը հասնում էր Կովկասյան լեռներին՝ ընդգրկելով Լիախվի գետի ակունքների շրջանը՝ Խևսուրքը: Կախեթի քորեպիսկոպոսության հյուսիսային սահմանն անցնում էր Կովկասյան լեռների գագաթնագծով:

Կախեթի քորեպիսկոպոսության սահմանագիծը Շաքե-Կամբեճանի իշխանության հետ անցնում էր հյուսիսից հարավ սկսած Բողոսի լեռնաշղթայի հարավային հատվածից Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային լեռնաբազուկով, այնուհետև կիսելով Ալազանի հարթավայրը՝ անցնում էր Թելավ քաղաքի արևելյան կողմով, ներկայիս Սագարեջո և Գուրջաանի բնակավայրերի միջով հասնելով Կամբեճ կամ Իորի գետին: Հատելով գետը՝ սահմանագիծը թեքվում էր արևմուտք և Ռուսթավից ու Գարդաբան բնակավայրից արևելք հասնում էր Տփղիսի ամիրայության սահմանին:

ARMAN YEGHIAZARYAN

PRINCIPALITY OF KAKHET IN THE IX CENTURY AND IN THE BEGINNING OF X CENTURY

Tribe of Tsanars which inhabited the area near to the Alan's Gate and neighboring lands was a part of the Second Arminia administrative region of Arminia Viceroyalty of Arab Chaliphate. The independent Princedom of Tsanars or Kakhet which also included the Province of Gardaban was formed at the end of VIII century.

In 881, after the Prince of Armenia Ashot Bagratuni (King of Armenia from 885) defeated the Abkhazian Kingdom, Armenian troops intruded on the territory of Kakhet Princedom and invaded Gardaban. Afterwards, Arevmanelis or Arevmanian – Armenians dynasty of Bagratuni family came to the power. Princedom of Kakhet got back Gardaban. In 885-914 Princedom of Kakhet was a part of the Armenian Bagratuni Kingdom.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եղիազարյան Ա., Արմինիա ոստիկանության սահմանները, - Պատմա-բանասիրական հանդես, 2005, թիվ 1, էջ 244-246:
2. Balazuri, Kitab futuh al-buldan, I, Beyrut, 1967, p. 239,
3. Тер-Гевондян А., Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, с. 272-273.
4. Masudi, Muruj az zahab wa maadin al-javahir, I-II, al-Kahira, 1948, p. 194.
5. Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 319-320:

6. Ibn al-Asir, Al-qamil fi at-tarikh, IV, Beyrut, 1967, p. 205.
7. Богверадзе А., Раннефеодальные Грузинские государства в VI-VIII вв., - Очерки истории Грузии, т. II, Тбилиси, 1988, с. 180.
8. Balazuri, I, p. 246. اهل الديوان-Դիվանի մարդիկ. դրանք այն զինվորներն են, որոնք Խալիֆայության գանձարանից թոշակ էին ստանում՝ ըստ այնտեղ պահվող ցուցակի:
9. «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 26: «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ ասված է.«Գաճանք, Փինճք, Դուաղք, Խոնք, Ափուրք, Ծանաւրք յորում Ալանաց դուռն» (տե՛ս Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը (ուսումնասիրություն), Երևան, 1944, էջ 347):
10. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը Վ. Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 274:
11. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմություն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 164:
12. Մկրտումյան Հ., Ծանարների ցեղը և նրանց դերը Դարիալ լեռնանցքի պահպանության գործում, - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1972, թիվ 6, էջ 85:
13. Balazuri, I, p. 246.
14. Минорский В., История Дербенда и Ширвана IX-XI вв., Москва, 1963, с. 210-211, примеч. 100.
15. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 56:
16. Лордкипанидзе М., Возникновение новых феодальных государств, - Очерки истории Грузии, т. II, Тбилиси, 1988, с. 306-316, с. 256.
17. Мкртумян Г., Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XIвв. и его взаимоотношения с Арменией, Ереван, 1983, с. 73.
18. Նույն տեղում, էջ 73-74:
19. Նույն տեղում, էջ 72:
20. Матиане Картлиса, перевод, введение и примечания Лордкипанидзе М., Тбилиси, 1976, с. 29.
21. Մկրտումյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 72:
22. Նույն տեղում, էջ 74, ծ. 88:
23. Матиане Картлиса, с. 29.
24. Նույն տեղում:
25. Հ. Մկրտումյանն այդ անվան ճիշտ ձևը, հետևելով Վախուշտիին (էջ126), համարում է Վաչեն (էջ 75):
26. Матиане Картлиса, с. 29.
27. Նույն տեղում, էջ 30:
28. Նույն տեղում, էջ 32:
29. Yakubi, Kitab at-tarikh, II, Beyrut, 1970, p. 475.
30. Նույն տեղում:
31. Գավազին նույնական է Ալազան գետի ձախ ափին գտնվող ներկայիս Ախալսոփելի բնակավայրին՝ Կվարելի գյուղից հարավ-արևելք (տե՛ս Мкртумян Г., նշվ. աշխ., էջ 79, ծ. 103):

32. Матиане Картлиса, с. 29-30. Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, перевод Н. Накашидзе, Тбилиси, 1976, с. 126.
33. Նալբանդյան Հ., Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, էջ 119:
34. Мкртумян Г., նշվ. աշխ., էջ 79:
35. Yakubi, II, p. 435.
36. Минорский В., նշվ. աշխ., էջ 39:
37. Yakubi, II, p. 435. Ինչ վերաբերում է Մրվան իբն Մուհամմադի և Իսմայիլ իբն Շուայբի ապրած ժամանակների անհամապատասխանությանը, ապա պետք է նշել, որ կամ վերջինը Մրվանի կողմից մանուկ հասակում էր ազատագրվել ստրկությունից, կամ էլ ազատագրվողը նրա հայրն էր եղել, որին Յակուբին նույնացրել է որդու հետ:
38. Շուայբը Ղուրանի մարգարեներից մեկի անունն է, որը, կարծում ենք, կապ չունի Տփղիսի Շուայբյանների հետ (տե՛ս Rippin A., Shu'ayb, - The Encyclopaedia of Islam, CD-ROM edition, v.1.0. 1999, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands, IX:491a).
39. Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Արմինիա ոստիկանությունը (պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրություն), պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, էջ 152-153:
40. Balazuri, I, p. 248.
41. Лордкипанидзе М., նշվ. աշխ., էջ 348:
42. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 95:
43. «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», հրատ. Ստ Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106: Պատմիչը Խալիդի արշավանքը դնում է 841թ.: Տե՛ս նաև Матиане Картлиса, с. 29.
44. Матиане Картлиса, с. 29.
45. Նույն տեղում, էջ 29-30:
46. Նույն տեղում:
47. Նույն տեղում:
48. Նույն տեղում:
49. Yakubi, II, p. 476.
50. Матиане Картлиса, с. 30. Թովմա Արծրունի և անանուն, էջ 272:
51. Матиане Картлиса, с. 30.
52. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 130-134:
53. Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 296:
54. Мкртумян Г., նշվ. աշխ., էջ 89-90:
55. Вахушти Багратиони, с. 126.
56. Матиане Картлиса, с. 31.
56ա. Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 286:
57. Abū 'L-Kāsim Ibn Haukal al-Nasībī, Kitāb surāt al-ard.-Bibliotheca geographorum arabicorum, editio III, p. II, Lugd. Bat., 1967, p. 348.
58. Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 526-529:

59. Մաթևոսյան Ռ., Տաշիր-Զորագետը և Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան գավառները IX-XI դարերում, - Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 100, ծ. 1:
60. Матиане Картлиса, с. 31.
61. Նույն տեղում:
62. Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 94:
63. Матиане Картлиса, с. 31.
64. Տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 91:
65. Вахушти Багратиони, с. 126.
66. Նույն տեղում:
67. Матиане Картлиса, с. 32-33.
68. Նույն տեղում:
69. Տե՛ս Бенешевич, Описание греческих рукописей, А, 449. Տե՛ս Ադոնց Ն., Բագրատունյաց փառքը, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 529:
70. Հայտնի է, որ խևսուրների երկիրը կամ Խևսուրքը (Ավսուրք կամ Ովսուրք) գտնվում էր Լիախվի գետի ակունքների շրջանում՝ Ծանարքից արևմուտք (տե՛ս Երեմյան Ս., «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, - Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, թիվ 2, էջ 269, ծ. 84):
71. Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 529-530:
72. Masudi, p. 204:
73. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 304:
74. Տե՛ս Մկրտումյան Հ., Ծանարների ցեղը և նրանց դերը Դարյալի լեռնանցքի պահպանության գործում, - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1972, թիվ 6, էջ 86-87:
75. Вахушти Багратиони, с. 1.